

Β΄ ΗΜΕΡΙΔΑ ΨΑΛΤΙΚΗΣ· «ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΨΑΛΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ»

«Η εκμάθηση της Ψαλτικής ως παράγοντας ενεργού συμμετοχής στη λατρεία »

- Δώρα Καρδαμάκη -

Εισαγωγικά.

Όταν, πριν μερικές ημέρες, μου ζήτησε ο Γρηγόρης να συνεισφέρω κι εγώ στην Β΄ Ημερίδα μας με ομιλία, ο προβληματισμός, όσον αφορά στο θέμα που θα επέλεγα, λύθηκε μέσα σε λίγα λεπτά. Συγκεκριμένα ξεκαθάρισε στο μυαλό μου σε τι περίπου θα αναφερθώ, όταν ο Γρηγόρης μου ζήτησε να είναι κάτι **βιωματικό**. Δηλαδή κάτι που έχω καταλάβει, που έχω αποκομίσει από την εμπειρία μου στα χρόνια αυτά που ασχολούμαι με τη Βυζαντινή Μουσική, είτε ως μαθήτρια, είτε ως γραμματέας της Σχολής, είτε ως μέλος του διδακτικού της προσωπικού, διδάσκοντας στους αρχαρίους από το 1990. Συμπληρώνω φέτος, λοιπόν, 24 χρόνια κατά τα οποία ουσιαστικά υποδέχομαι τους ανθρώπους εκείνους που έρχονται στο Ναό μας, στη Σχολή μας για να μάθουν Βυζαντινή Μουσική! Έτσι όπως διατυπώθηκε, ακούγεται σαν να είναι φοβερό το βάρος αυτό. Παρ' όλ' αυτά, συν Θεώ, θα τολμήσω να πω ότι ο απολογισμός είναι θετικός για μένα προσωπικά και ελπίζω και για τη Σχολή μας. Και θα προσπαθήσω στη συνέχεια να εξηγήσω τους λόγους της πεποίθησης αυτής.

Αρχικά θα σας μεταφέρω αυτά που έχω διαπιστώσει σε ό,τι αφορά στους αρχαρίους. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να διερευνήσω τη συνάφεια που –ενδεχομένως- έχει η εκμάθηση της Βυζαντινής Μουσικής με την ενεργό συμμετοχή μας στη λατρεία.

A. Βυζαντινή Μουσική και Αρχαριοί.

Στο υπόμνημα που είχα γράψει για την Α΄ Ημερίδα μας το 2011, είχα διατυπώσει την άποψη – την οποία εξακολουθώ να υποστηρίζω, ότι:

α) Η Βυζαντινή Μουσική είναι μία δύσκολη Μουσική. Είναι δύσκολη και να την αποδεχτεί κανείς, ειδικά αν δεν έχει μεγάλη σχέση με την Εκκλησία, καθώς έχει στοιχεία ασκητικά στο χαρακτήρα της, δεν τέρπει το αυτί, δεν επιχειρεί να τέρψει τις αισθήσεις, συχνά τα ακούσματά της «ξενίζουν» το κοινό αυτί. Διαμορφώθηκε και επιλέχθηκε από την Εκκλησία ανά τους αιώνες για να υπηρετήσει τη λατρεία. Πολύ περισσότερο είναι δύσκολο και να τη μάθει κανείς. Αλλά σε αυτό το θέμα υπάρχει ο αντίλογος: Μα υπάρχει κάτι που για να το μάθει κανείς δεν είναι δύσκολο και δε θέλει κόπο;

β) Υπάρχουν τρία στοιχεία κατά την άποψή μας, τα οποία απαιτούνται για να μάθει κάποιος Βυζαντινή Μουσική. 1) **Μεράκι**, 2) **Επιμονή**, 3) **Φωνητικό χάρισμα**. Για το τελευταίο, επειδή είναι χάρισμα, δεν μπορεί να κάνει κανείς πολλά σχόλια. Είτε το έχεις, είτε το έχεις εν μέρει και μπορείς να το καλλιεργήσεις, είτε δεν το έχεις. Για τα δύο πρώτα όμως, το μεράκι και την επιμονή θεωρώ ότι είναι κυρίως εσωτερικές διαδικασίες του ανθρώπου, δεν είναι εύκολο να πείσεις κάποιον αν δεν πηγάει από μέσα του, ή αν δεν έχει γεννηθεί βαθιά μέσα του η επιθυμία να ασχοληθεί. Βλέπετε δε χρησιμοποιώ τη λέξη «όρεξη», ή «διάθεση», αλλά την –καθαρά ελληνική- λέξη «μεράκι», που δείχνει ακριβώς αυτό το εσωτερικό, το «κάτι παραπάνω».

Γιατί να θέλει κάποιος να μάθει Βυζαντινή Μουσική; Οι άνθρωποι που έρχονται κάθε χρόνο και εγγράφονται στην Α΄ τάξη, άσχετα αν την ολοκληρώνουν ή όχι, ασφαλώς έχουν κάτι στο μυαλό τους γι' αυτή τη μουσική. Τι μπορεί να είναι αυτό;

- ♦ Περιέργεια; – απλή περιέργεια να δουν πώς είναι αυτή η μουσική. Οι άνθρωποι αυτοί συχνά εγκαταλείπουν, καθώς δεν υπάρχει το εσωτερικό υπόβαθρο αναζήτησης, για το οποίο θα μιλήσω παρακάτω.

- ♦ Παρανόηση ; – θεωρούν, έτσι όπως την ακούν στην εκκλησία, ότι είναι μία εύκολη μουσική. Επίσης μεγάλο μέρος αυτών θεωρεί ότι θα μάθουν στη Σχολή μας κάποια τροπάρια, κάποια μέλη της θείας λειτουργίας ακουστικά, και όχι ότι θα μάθουν να τη διαβάζουν με την παρασημαντική της. Οι άνθρωποι αυτοί επίσης εγκαταλείπουν, συνήθως μέσα στο πρώτο τρίμηνο.

- ♦ Θέλουν να γεμίσουν το χρόνο τους; - μα έχουμε πολλές φορές διατυπώσει την άποψή μας ότι η βυζαντινή μουσική είναι μία δύσκολη μουσική. Αν κάποιος απλώς βαριέται και δεν έχει τι να κάνει, το πιθανότερο είναι να επιλέξει να ασχοληθεί με κάτι που δεν έχει τόσο κόπο. Εκτός αν το θεωρήσει μεγάλη πρόκληση.

- ♦ Έρχονται από εξαναγκασμό; - Ναι, υπάρχουν και αυτές οι περιπτώσεις, οι οποίες αφορούν κυρίως μαθητές του δημοτικού και του γυμνασίου, που καλούνται να εκπληρώσουν την επιθυμία κάποιου γονέα ή κάποιου παππού. Επιτρέψτε μου να πω ότι η μαθητική ηλικία είναι η ηλικία στην οποία κάποιος έχει πραγματικά πολύ μεγάλη πιθανότητα να εγκαταλείψει. Ελάχιστα παιδιά κατορθώνουν να μάθουν σε μικρή ηλικία, αγόρια πριν αρχίσει η μεταφώνησή τους ή κορίτσια. Οι λόγοι κυρίως δύο: α) το σχολικό πρόγραμμα, που λόγω του εκπαιδευτικού συστήματος και του οικογενειακού προγράμματος γίνεται όλο και βαρύτερο (σχολείο, φροντιστήριο, ξενόγλωσσα, αθλητισμός, πού να χωρέσει και μια διαδικασία που θέλει χρόνο και κόπο!) β) οι μαθητές μικρής ηλικίας δεν διαθέτουν ένα στοιχείο χαρακτήρα που απαιτείται για την εκμάθηση της βυζαντινής μουσικής: **ε π ι μ ο ν ή**. Η επιμονή είναι συνήθως στοιχείο ώριμου χαρακτήρα. Βέβαια – όπως είπαμε – υπάρχουν και οι εξαιρέσεις.

- ♦ Κάποιοι έρχονται γιατί τρέφουν συμπάθεια για το άκουσμα; - Υπάρχει μία σύνδεση της βυζαντινής μουσικής με την παραδοσιακή και τα δημοτικά τραγούδια, η οποία ενισχύει το γεγονός αυτό. Μα η Βυζαντινή Μουσική δεν είναι μία ελκυστική μουσική, όπως πολλές από τις κοσμικές μουσικές. Δεν τέρπει το αυτί, όπως ίσως το τέρπει η ευρωπαϊκή μουσική. Έχει έντονο ασκητικό χαρακτήρα, καθώς είναι συνδεδεμένη άμεσα με τη λατρεία. Έτσι, σε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις, η συμπάθεια δεν αποδεικνύεται αρκετή. Χρειάζεται κάτι περισσότερο.

- ♦ Τέλος, έρχονται γιατί «κάτι τους λέει» αυτή η μουσική; Υπάρχουν και οι άνθρωποι που αισθάνονται έναν εσωτερικό δεσμό με τη μουσική αυτή. Εδώ πιστεύω ότι πρέπει να διακρίνουμε δύο λόγους – δύο κατηγορίες:

- 1) Ας μην τρέφουμε αυταπάτες. Ο λαός μας έχει στο βάθος του ρίζες ανατολικές. Τα ακούσματα αυτά υπάρχουν στα γονίδιά μας – για να χρησιμοποιήσω, αδόκιμα ίσως, έναν όρο Βιολογίας. Και παρά τις άφθονες, διαρκείς και για πάρα πολλά χρόνια, επιδράσεις που δεχόμαστε από τη δύση (στην καθημερινότητά μας, στη μουσική που ακούμε από τα ραδιόφωνα, στη μουσική που αναπαράγεται στον

κινηματογράφο και στην τηλεόραση) οι καταβολές μας είναι ανατολίτικες. Αυτό φαίνεται και στα τραγούδια που γράφουν αρκετοί νεοέλληνες συνθέτες, φαίνεται και στον τρόπο που γλεντάει ο λαός στις χαρές του, φαίνεται και στην αποδοχή που έχει η ελληνική παραδοσιακή μουσική στη νεολαία. Είναι γνωστό πως όσα ξένα τραγούδια και αν ακούνε, στη διασκέδασή τους καταλήγουν να περιλαμβάνονται και τα ελληνικά και παραδοσιακά.

- 2) Και με αυτό ερχόμαστε στο κυρίως ζητούμενο της πραγμάτευσής μας: Υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι θρησκεύουν, είτε συνειδητά είτε για λόγους παράδοσης. Έχουν από φιλική διάθεση και σποραδική παρουσία έως εντελώς συνειδητή παρουσία μέσα στην εκκλησία (για τη διάκριση αυτή μας ομίλησε ο π. Κωνσταντίνος). Οι άνθρωποι αυτοί, αν μάλιστα συμβαίνει να διαθέτουν και φωνητικό χάρισμα, κάποια στιγμή οδηγούνται στην απόφαση να έρθουν να μάθουν, να δούν τι είναι επιτέλους αυτή η μουσική, την οποία έχει επιλέξει η εκκλησία για να οδηγεί τους πιστούς, σε συνδυασμό και με τα υπόλοιπα στοιχεία της λατρείας (ναός, αγιογραφίες, τυπικό κλπ.) στην **ενεργό συμμετοχή** στα μυστήρια του Θεού. Αυτός είναι ένας πολύ ισχυρός λόγος, κατά την άποψή μας, ο ισχυρότερος, και αυτός που πιθανότατα θα οδηγήσει και τον πιστό στο ζητούμενο αυτό.

Αλλά ας δούμε αναλυτικότερα τι ακριβώς είναι το ζητούμενο της ενεργού συμμετοχής στη λατρεία, και συγκεκριμένα στην ψαλτή λατρεία.

Β. Η ενεργός συμμετοχή στην ψαλτή λατρεία.

Δεν είμαι σε θέση να αναλύσω επιστημονικά ούτε τον όρο «λατρεία», ούτε τον όρο «ενεργός συμμετοχή». Είπαμε όμως ότι η προσέγγισή μου θα είναι βιωματική, έτσι θα μιλήσω γι' αυτό που καταλαβαίνω εγώ σαν πιστός άνθρωπος της Εκκλησίας, χωρίς ιδιαίτερες λειτουργικές γνώσεις και θεολογικές σπουδές. Με τον όρο «λατρεία» εννοούμε όλα τα στοιχεία εκείνα που διαμορφώνουν τα τελούμενα στο Ναό: μυστήρια, ακολουθίες, τυπικό, άμφια, σκεύη, ψαλμωδία, αγιογραφίες. Κάθε μία από αυτές τις λέξεις έχει πολύ μεγάλο βάρος, και αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης πραγμάτευσης. Όλες μαζί, όμως, συνθέτουν αυτό που ονομάζουμε «λατρεία», και μαζί με τους πιστούς συνθέτουν αυτό που γνωρίζουμε όλοι ως «λατρευτική σύναξη». Τι γίνεται σε μία λατρευτική σύναξη; Κάποιοι άνθρωποι που ονομάζονται χριστιανοί – δεν έχει σημασία το πλήθος, μπορεί να είναι 2 ή 3, μπορεί να είναι εκατοντάδες – πιστεύουν στο Θεό, αποδέχονται το Θεό ως κάτι σημαντικό στη ζωή τους (εδώ υπάρχουν βέβαια και διαβαθμίσεις) και έχουν συγκεντρωθεί σε ένα χώρο, το Ναό, ώστε να απευθυνθούν στο Θεό είτε με προσευχή είτε με δοξολογία. Επειδή το πλήθος των χριστιανών αυξήθηκε ανά τους αιώνες, η Εκκλησία διαμόρφωσε τα στοιχεία του χώρου αυτού και τα τελούμενα μέσα στο χώρο αυτό, το Ναό, ώστε να μπορούν όλοι μαζί να **συνυπάρχουν**, να **συμπροσεύχονται**, να **συν-δοξολογούν** το Θεό, να **συμ-μετέχουν** στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας και στα υπόλοιπα μυστήρια, χωρίς να γίνεται θόρυβος, χωρίς να γίνεται χάβρα, αλλά και με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει η μέγιστη δυνατή ωφέλεια για τον καθένα ξεχωριστά. Γι' αυτό το λόγο διαμορφώθηκαν οι **ακολουθίες**, ώστε να αποτελούνται από συγκεκριμένα μέρη, να περιλαμβάνουν τους ύμνους και τα τροπάρια εκείνα –που τα λόγια τους να είναι κατανοητά από τους πιστούς και να τους οδηγούν στο να κατανοήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο τα μυστήρια του Θεού. Η κατανόηση των μυστηρίων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει ο πιστός ενεργός συμμετέχων. Δεν συμμετέχει κανείς

ενεργά σε κάτι όταν δεν το καλο-καταλαβαίνει. Επίσης, προς την κατεύθυνση αυτή η Εκκλησία ώρισε να ζωγραφίζονται οι επιφάνειες των τοίχων των Ναών με **παραστάσεις** από τη ζωή του Κυρίου, της Παναγίας και των Αγίων, ώστε να είναι μία διαρκής υπενθύμιση στους πιστούς ότι «εκεί πρέπει να φτάσουμε». Επίσης, προς την κατεύθυνση αυτή, ώρισε η Εκκλησία τα **άμφια** και τα **σκεύη** του Ιερού Βήματος, και τι ακριβώς πρέπει να κάνουν οι **ιερείς** της – πράγμα το οποίο δεν αισθάνομαι ικανή καν να σχολιάσω. Επίσης προς την κατεύθυνση αυτή, ώρισε η Εκκλησία να υπάρχει **Τυπικό**, δηλαδή οι ακολουθίες, τα μυστήρια και οι εκάστοτε Εορτές να τιμώνται με συγκεκριμένη διάταξη τελετουργικού και τροπαρίων. Και τέλος, προς την κατεύθυνση αυτή, διαμόρφωσε η Εκκλησία την **ψαλμωδία** της, ώστε να οδηγεί μυσταγωγικά τους πιστούς, να αφαρπάζει το νού τους από τα γήινα, τα καθημερινά, τα του σώματος και του βίου, προς τα πνευματικά, τα υψηλά, προς τα του Θεού! Εδώ μιλάμε για την «ψαλτή λατρεία».

Όλα όσα αναφέραμε όχι μόνο ακούγονται, αλλά και είναι εξαιρετικά δύσκολα, δεδομένης της ανθρώπινης τρεπτότητας. Ο νους του ανθρώπου έχει τάση να μετεωρίζεται, από το μυαλό του δύσκολα φεύγουν τα βιωτικά. Ακόμη και την καλύτερη διάθεση να έχει, ακόμη και τις καλύτερες πνευματικές προϋποθέσεις, μεγάλο μέρος μιας ακολουθίας μπορεί να το χάνει, σκεπτόμενος «άλλα πράγματα». Εκτός από την ανθρώπινη τρεπτότητα, ένας άλλος παράγοντας ενάντια στην ενεργότερη συμμετοχή είναι η έλλειψη εκκλησιαστικής παιδείας. Εννοώ συγκεκριμένα, ότι οι πιστοί δεν γνωρίζουν τι ακριβώς γίνεται κάθε στιγμή σε μία ακολουθία, σε ένα μυστήριο, τι συμβολίζουν τα τελούμενα. Βέβαια, εδώ, θα πρέπει να πούμε ότι επίσης οι σημερινοί άνθρωποι δεν καταλαβαίνουν τη γλώσσα των ακολουθιών και των τροπαρίων.

Γ. Σε τι θα ωφελούσε προς την κατεύθυνση αυτή η εκμάθηση της Βυζαντινής Μουσικής.

Καταρχάς θα προκαταλάβω τη σύναξή μας λέγοντας ότι, φυσικά και δεν θα ισχυριστεί κάποιος με βεβαιότητα ότι για να μπορεί ο πιστός να συμμετέχει καλύτερα στη λατρεία, θα πρέπει να είναι απαραίτητα γνώστης της Βυζαντινής Μουσικής! Ήδη διατυπώσαμε τρεις προϋποθέσεις, οι οποίες από μόνες τους – ειδικά το φωνητικό χάρισμα – θα εξαιρούσαν χιλιάδες ανθρώπους. Και για να συμπληρώσω τη σκέψη μου αυτή, πιστεύω ότι η ενεργός συμμετοχή περνάει πρώτα από την εσωτερική πνευματική τοποθέτηση του πιστού, άσχετα αν γνωρίζει πολλά για τη λατρεία. Έχει μεγάλη σημασία πόσο τακτοποιημένος είναι ο άνθρωπος απέναντι στη σχέση του με το Θεό, πόσο έχει αναζητήσει και έχει καταλάβει ποιά πνευματικά βήματα πρέπει να κάνει στη ζωή του για να μπορέσει να πλησιάσει και –γιατί όχι- να φτάσει το Θεό, που είναι πάντα το τελικό ζητούμενο. Αυτό το έκαναν και το κάνουν χιλιάδες άνθρωποι στην ιστορία της ανθρωπότητας, άνθρωποι που –καλά καλά- δεν γνωρίζουν γράμματα, άνθρωποι χωρίς φωνητικό ταλέντο, χωρίς μουσική παιδεία, με μόνο κίνητρο την βαθιά και ειλικρινή αγάπη τους για το Χριστό. Άνθρωποι, δηλαδή, με περιεχόμενο πολύ πλούσιο πνευματικά, και όχι με τους κοσμικούς όρους. Επομένως αυτή είναι μία βασική προϋπόθεση για την ενεργότερη συμμετοχή και με αυτήν ξεκινάμε.

Τώρα, επειδή μιλάω βιωματικά, στο σημείο αυτό θα αναφέρω την προσωπική μου μαρτυρία. Από αυτό θα φανεί –ίσως- και η τελική μου τοποθέτηση. Όπως γνωρίζετε, κατάγομαι από ένα νησί με επτανησιακή εκκλησιαστική παράδοση, όπως όλοι γνωρίζουμε τι σημαίνει αυτό. Στα παιδικά μου χρόνια, στην Κέρκυρα, ανάμεσα στις δεκάδες εκκλησίες που υπάρχουν στην πόλη, μόνο μία εκκλησία διέθετε βυζαντινό ψάλτη. Οι υπόλοιπες είχαν και έχουν ευρωπαϊκή χορωδία την ώρα της ακολουθίας. Είναι δεδομένο, λοιπόν, και καταγεγραμμένο στο DNA μου, ότι συμπαθώ τη μουσική

αυτή. Δεν με ξενίζει τόσο, όταν πηγαίνω εκεί και την ακούω. Παρ' όλα αυτά είχα μία αμυδρή άποψη για το βυζαντινό άκουσμα, γιατί με τον πατέρα μου πηγαίναμε κάποιες φορές στην εκκλησία με το Βυζαντινό ψαλτήρι. Όταν ήρθα στην Αθήνα ως φοιτήτρια ένιωσα την επιθυμία να μάθω βυζαντινή μουσική, όταν το 1986 ο π. Κωνσταντίνος αποφάσισε να ιδρύσει Σχολή Βυζαντινής Μουσικής στην ενορία μας. Ακριβώς όπως το περιγράφω, «ένιωσα την επιθυμία». Το αποτέλεσμα: εδώ και 28 χρόνια δεν έχω σταματήσει να ασχολούμαι, είτε ως μαθήτρια, είτε ως δασκάλα αρχαρίων, είτε για προσωπική μου ενασχόληση. Όχι μόνο με κέρδισε η Βυζαντινή Μουσική, αλλά το πιο σημαντικό είναι ότι: από την εκμάθησή της και στη συνέχεια από την ενασχόληση με τη διδασκαλία της, κέρδισα πολλά πράγματα για την προσωπική μου πνευματική οικοδόμηση: έμαθα πιο συστηματικά ποιές είναι οι ακολουθίες, τι είδους τροπάρια ψάλλονται, τι Τυπικό ακολουθείται, ποιοί είναι οι ήχοι που ακούγονται, πώς αλλάζουν οι ήχοι, τι αλλαγή επιφέρουν στο άκουσμα και στην απόδοση του νοήματος των τροπαρίων οι φθορές, οι παραχορδές, και όλα αυτά που όλοι εδώ μέσα γνωρίζουμε. Θεωρώ ότι η εκμάθηση της Βυζαντινής Μουσικής με βοήθησε να γίνω **συνειδητότερη χριστιανή**. Και αυτό δίχως να συμμετέχω στο ψαλτήρι, ποτέ δεν είδα τον εαυτό μου ως ψάλτρια (ήδη έχει γίνει αναφορά στο θέμα της συμμετοχής των γυναικών στο ψαλτήρι και της συμψαλμωδίας γυναικείων με αντρικές φωνές). Επομένως, είναι φανερό ότι θα προέτρεπα οποιονδήποτε θέλει να μάθει Βυζαντινή Μουσική, άσχετα αν έχει φωνητικό χάρισμα, να προχωρήσει γιατί σε κάθε περίπτωση θα βγει κερδισμένος.

Πριν κλείσω θα ήθελα να κάνω ένα τεχνικό σχόλιο όσον αφορά στις λεπτομέρειες της εκμάθησης. Όταν και εφ' όσον αποφασίσει κάποιος να μάθει Βυζαντινή Μουσική, θα πρέπει όλα –η διδασκαλία, το τεύχος, τα ψαλτικά μέλη που επιλέγονται– να συνηγορούν στην ενθάρρυνσή του. Ο αρχάριος θα κουραστεί κάποια στιγμή από τη δυσκολία των πολλών φωνητικών ασκήσεων και των σημαδιών, ειδικά όταν φτάσει στα Γοργά, καθώς αυτό είναι πάντοτε ένα κρίσιμο σημείο. Θα πρέπει με κάθε τρόπο να συμβάλλουμε στο να μην αποθαρρύνεται. Για παράδειγμα, ίσως είναι χρήσιμο στην αρχή παράλληλα με τα σημάδια να μαθαίνει και κάποια γνωστά μέλη –έστω πρακτικά και ακουστικά–, όπως Προσόμοια, Κύριε Ελέησον, Απολυτίκια, γνωστά μέλη του Εσπερινού και της θείας Λειτουργίας, ώστε να ενισχύεται να συνεχίσει. Τα μέλη αυτά μπορεί αργότερα να μάθει να τα διαβάζει και παραλλαγή. Η ανάγκη αυτή έχει διαπιστωθεί εδώ και αρκετά χρόνια από εμάς τους διδάσκοντες και προς την κατεύθυνση αυτή έχει διαμορφωθεί το **Τεύχος των Αρχαρίων** και έχει εμπλουτιστεί με περισσότερα μέλη (γνωστά και σύντομα), ενώ μειώθηκαν αντίστοιχα οι φωνητικές ασκήσεις. Αυτό το χαρακτήρα έχει και το φετινό τεύχος (2013-14) που διανεμήθηκε στους αρχαρίους, το οποίο επιμελήθηκε ο Γρηγόρης Αναστασίου.

Συμπερασματικά.

Πιστεύω, λοιπόν, ότι η εκμάθηση της Βυζαντινής Μουσικής, ενώ δεν είναι απαραίτητη και πρώτη ιεραρχικά στις προϋποθέσεις ενεργότερης συμμετοχής στη λατρεία, ωστόσο είναι μία δυνατή ώθηση. Και πρέπει, άσχετα αν έχουμε καλή φωνή ή αν καταλαβαίνουμε τα πάντα σχετικά με τη μουσική, να χρησιμοποιήσουμε τις γνώσεις που μας προσφέρει για να καταρτιστούμε καλύτερα όσον αφορά στα τελούμενα των ακολουθιών, να μπορούμε να παρακολουθούμε καλύτερα και πιο συνειδητά αυτά που διαδραματίζονται μπροστά μας, ώστε να μπορούμε να πλησιάσουμε καλύτερα και τον τελικό στόχο, το τελικό ζητούμενο της πνευματικής ανάβασής μας προς το Θεό. Μακάρι να είναι έτσι για όλους.